

фінансування цього не відбулося. Натомість, з 1833 р. розпочалося будівництво кам'яної церкви, що завершилось в 1835 р. Мешканці активно займалися садівництвом, хліборобством, рибальством.

Довкола середмістя розвивались передмістя Ізмаїла. За своєю структурою вони мало відрізнялись від довколишніх сільських поселень. Подібною була ситуація у зайнятості, де більшість жителів займалися хліборобством. В етнічній структурі населення передмістя вирізнялись між собою: в Старій Некрасівці і Новій Некрасівці більшість населення складала росіяни–старовіри (некрасівці), в решті передмість домінували українці.

Джерела та література:

1. Броска // Одеса і одесити в III тисячолітті. Міста і села Одеської області. – К., 2008 – С. 108.
2. К. А. П. Русские в южной Бессарабии (К истории колонизации) / А. П. К. // Русский архив. – М., 1902. – Т. 5. – С. 150–161.
3. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: АН СССР, 1970. – 384 с.
4. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.) / В. М. Кабузан. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 160 с.
5. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / А. А. Пригарин. – Одесса–Измаил–М.: СМІЛ – Археодоксия, 2010. – 528 с.
6. Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: Історико–конфесійний аспект: Дис... канд. іст. наук / А. І. Федорова. – Одеса: Б.в., 2004. – 238 с.
7. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУ «ІА»). – Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 3. – 26 арк.
8. Сериков А. Крепость Измаил / А. Сериков. – Измаил: Смил, 2006. – 88 с.
9. Національний архів республіки Молдова. – Ф. 6. – Оп. 3. – Спр. 522. – 12 арк.
10. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 214 за 1833 р. – Спр. 2. – 349 арк.
11. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214 за 1824 р. – Спр. 21. – 27 арк.
12. [Корнилович С. И.] Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии / [С. И. Корнилович]. – Аккерман: Типография И. М. Гринштейна, 1899. – 524 с.
13. КУ «ІА». – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 44. – 93 арк.
14. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 215 за 1850 р. – Спр. 32. – 109 арк.
15. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 215 за 1844 р. – Спр. 4. – 108 арк.
16. Лебеденко О. М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: Навчальний посібник / О. М. Лебеденко, А. К. Тичина. – Одеса: Астропринт, 2002. – 208 с.

Замуруйцев О.В.

УДК 94 (477.7)(=112.2) “18/19”

РОЗВИТОК СКОТАРСТВА В АГРАРНОМУ ГОСПОДАРСТВІ НІМЦІВ І МЕНОНІТІВ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

***Анотація.** У статті розглядаються питання розвитку скотарства в німців і менонітів південного регіону сучасної України, зокрема в Таврійській губернії, у другій половині XIX – на початку XX століття. Автор, спираючись на конкретні статистичні дані, робить спробу визначити основні риси та напрями, а також причини, що зумовили розвиток цієї галузі сільського господарства в німецькомовних колоністів Півдня України. Актуальність обраної тематики пов'язана з важливою роллю та економічним впливом німців і менонітів на загальний сільськогосподарський розвиток цих територій у пореформену добу.*

***Ключові слова:** тонкорунне вівчарство; селекція; робоча худоба; молочна худоба; свинарство; кормова база.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы развития скотоводства у немцев и меннонитов южного региона современной Украины во второй половине XIX – в начале XX века (на примере Таврической губернии). Автор, опираясь на конкретные статистические данные, делает попытку определить основные черты и направления, а также причины, обусловившие высокое развитие этой отрасли сельского хозяйства у немецкоязычных колонистов Юга Украины. Актуальность выбранной тематики связана с важной ролью и экономическим влиянием немцев и меннонитов на общее сельскохозяйственное развитие этих территорий в послереформенный период.*

***Ключевые слова:** тонкорунное овцеводство; селекция; рабочий скот; молочный скот; свиноводство; кормовая база.*

***Summary.** Using Tavria Province of that time, the issues of the development of cattle breeding among the Germans and the Mennonites of the southern region of modern Ukraine in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries are being reviewed in the article. Basing himself on some concrete statistic data, the author makes an attempt to fix principal features and tendencies as well as reasons which caused the development of this agriculture branch among the German – speaking settlers of Southern Ukraine. The given examples prove the fact that cattle breeding was gradually losing its role in comparison with agriculture at the time. However, according to many important indices, cattle breeding was keeping its leading role, immediately having an influence on the development of this agriculture branch in the region. In accordance with the analysis of archival documents, a conclusion has been made that the role of cattle breeding was henceforth coming, first*

**РОЗВИТОК СКОТАРСТВА В АГРАРНОМУ ГОСПОДАРСТВІ НІМЦІВ І МЕНОНІТІВ ТАВРІЙСЬКОЇ
ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

of all, to providing the inner needs of colonist farms with draught animals. At the same time, the problem of fine – fleeced sheep breeding development, keeping its role in large colonist farms, has been studied. In the article great importance is attached to the problem of providing German – speaking settlers of the South with various kinds of domestic cattle in comparison with other groups of local population of this region. Great attention is also paid to their achievements in breeding new species of domestic cattle which were very popular among the local population. The chosen thematics urgency is connected with the important role and economic influence of the Germans and Mennonites on the common agricultural development of these areas in the postreform epoch.

Key words: fine – fleeced sheep breeding; selection; work cattle; diary cattle; swine breeding; fodder supply.

Досягнення німців і менонітів в економічній сфері значною мірою сприяли прискореному розвитку капіталістичних відносин і загальному економічному піднесенню всього Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Насамперед, це стосувалося сільського господарства, зокрема такої його галузі, як скотарство. Саме в цьому ми вбачаємо актуальність обраної теми дослідження.

Зазначимо, що окреслена проблематика вивчалася переважно лише дореволюційними економістами [6],[8],[12], і лише окремі її аспекти частково розглядали в своїх працях деякі вітчизняні науковці [1],[5]. Проте вони, як правило, торкалися лише загальних питань розвитку сільського господарства німців і менонітів, залишаючи поза увагою більш детальне дослідження окремих його галузей.

Мета статті полягає у визначенні особливостей розвитку скотарства та його ролі у загальній структурі колоністських господарств того часу.

Як свідчать різні дореволюційні джерела того часу, майже до середини ХІХ століття скотарство, насамперед вівчарство, перебувало на провідних позиціях в аграрному господарстві німецькомовного населення всього Півдня України [18, с. 171].

Починаючи приблизно з 60–х років того ж століття, у зв'язку зі стрімким розвитком землеробства, заснованому на товарному виробництві зернових культур, скотарство поступово втрачає свої провідні позиції й набуває другорядного значення в переважній більшості колоністських поселень. Фактично з цього часу воно виконує дві основні функції: по–перше, стає складником колоністського землеробства (насамперед із позиції забезпечення його тягловою силою); по–друге, задовольняє внутрішні потреби самих колоністських господарств.

Така ситуація зумовила серйозні зміни в загальній структурі видового складу худоби, що розводилася колоністами у своїх господарствах. Наприклад, у Таврійській губернії на середину 80–х років ХІХ ст. співвідношення між основними видами свійських тварин у господарствах колоністів і державних селян у відсотковому відношенні було таким (Таблиця 1):

Таблиця 1. Дані про співвідношення між основними видами сільськогосподарських тварин у різних господарствах на середину 80–х років ХІХ ст. [9, с. 162].

Групи населення	Коні	Велика рогата худоба	Вівці
Колоністи	36,4%	35,5%	18,6%
Державні селяни	29%	50,1%	12,7%
Середній показник по губернії	27,6%	49%	15,2%

Наведені дані переконливо свідчать, що німці в цей час розводили насамперед робочу худобу, зокрема коней, необхідних для рільництва. Цим німецькі колоністи значно відрізнялися від інших категорій селян, у яких основний відсоток припадав на розведення великої рогатої худоби.

Як зазначає тогочасний дослідник К. Вернер, німці використовували як робочу худобу коней, особливої великої породи, що отримала назву «німецької». Вона виникла внаслідок схрещення місцевих порід коней із західними породами (нормандською, фрисландською та ін.), завезеними німцями під час їх переселення до Росії. На думку вченого, хоч нова порода була перспективною й на неї поклалися великі надії, проте вона не відрізнялася особливою силою та витривалістю. К. Вернер відзначав також, що, незважаючи на наявність великої кількості прекрасних екземплярів робочих коней у господарствах багатьох заможних колоністів, основна їх частина в німецьких колоніях не виділялася особливо високими робочими якостями, а тому мало чим відрізнялася від коней у звичайних селянських господарствах [8, с. 16].

Разом із тим, за кількістю коней на одне господарство, німці мали значну перевагу перед іншими категоріями населення Півдня України. За підрахунками В. Постникова, тільки в Таврійській губернії це співвідношення в окремих повітах у 1890 р. мало такі показники (Таблиця 2.):

Таблиця 2. Дані про кількість коней на одне господарство в Таврійській губернії у 1890 р. [6, с. 170].

№	Назва повіту	Кількість голів робочої худоби на одне господарство	
		Німці	Селяни
1	Дніпровський	8	3,3
2	Бердянський	4,6	2,7
3	Мелітопольський	5,7	3

Отже, як переконаємося, колоністські господарства були значно краще забезпечені робочою худобою, порівняно з іншими групами населення регіону.

Незважаючи на те, що в німецьких колоністів значно більше було голів робочої худоби на одне господарство, середній показник використання її на кожну десятину орної землі був досить низьким. Це

пояснювалося двома основними чинниками: по–перше, колоністські наділи, порівняно з селянськими господарствами інших етнічних груп населення Півдня, мали значно більші розміри, по–друге, колоністи широко використовували різноманітні сільськогосподарські машини, що значно підвищувало загальну інтенсивність їхньої праці.

На початку ХХ сторіччя абсолютні показники кількості робочої худоби в німецьких поселеннях південного регіону помітно збільшилися. На підтвердження цього ми наводимо дані земської статистики за 1912 рік в порівнянні з аналогічними показниками за 1886 рік по німецьких поселеннях Пришибської та Ейгенфельдської волостей на території Мелітопольського повіту (Таблиця 3.).

Таблиця 3. Дані про середню кількість голів робочої худоби на одне господарство в колоніях Мелітопольського повіту [9, с. 152–153; 11, с. 42–46, 456–457].

№	Назва волості	Середня кількість голів робочої худоби на одне господарство	
		1886 р.	1912 р.
1.	Пришибська	6,2	7,4
2.	Ейгенфельдська	4,6	7,1
3.	Середній показник по повіту	2,5	3,3

Порівнюючи ці дані, не важко помітити, що колоністи й на початку ХХ ст. зберігали свою перевагу за цим показником, а це мало велике значення для розвитку їх господарств. Така ситуація була характерною й для німецьких колоній Бердянського повіту, і загалом для Півдня України [2, арк. 33–36; 8, с. 206–207; 17, с. 64–65].

На відміну від місцевих селян, колоністи зрідка використовували як робочу худобу волів. Це пояснювалося, насамперед, економічними особливостями розвитку їх господарств, орієнтованих на товарне виробництво зернових культур. Тому використання коней було економічно більш вигідним, оскільки давало змогу значно швидше й у великому обсязі виконувати весь комплекс сільськогосподарських робіт, хоча часто це й шкодило їх загальній якості. Наприклад, за даними 1912 року, у Пришибській волості воли становили всього 0,1% від загального поголів'я худоби, а в сусідній Ейгенфельдській волості їх не було зовсім [10, с. 271–272, 290–291].

Велика рогата худоба, яку розводили німецькі колоністи, була, як правило, молочних порід. Худоба в колоністів за доброго вигодовування давала високі надой молока, хоча й не відзначалася великою силою та витривалістю. Зазначимо також, що як і у випадку з робочою худобою, за кількістю голів молочної худоби на одне господарство німці мали значні переваги перед іншими категоріями селян. Наприклад, на 1886 рік це співвідношення в окремих повітах Таврійської губернії мало такі показники (Таблиця 4):

Таблиця 4. Дані про кількість корів на одне подвір'я й душу населення в Таврійській губернії [9, с. 172].

№	Назва повіту	Кількість корів на одне подвір'я		Кількість корів на душу населення	
		Колоністи	Селяни	Колоністи	Селяни
1	Бердянський	3,3	1,3	0,5	0,2
2	Мелітопольський	2,6	1,3	0,4	0,2

Якщо порівняти наведені матеріали з аналогічною інформацією початку ХХ сторіччя, то загальна кількість молочної худоби в німецьких господарствах, порівняно з попереднім періодом, у Мелітопольському повіті не лише не скоротилася, а навпаки, збільшилася. Про це переконливо свідчать приклади неодноразово згаданих вище німецьких поселень Пришибської та Ейгенфельдської волостей Мелітопольського повіту Таврійської губернії. За матеріалами 1912 р., у цих поселеннях була зафіксована така кількість голів молочної худоби на 1 колоністське господарство, порівняно з середнім показником на території повіту (Таблиця 5):

Таблиця 5. Дані про кількість голів молочної худоби на одне господарство у Мелітопольському повіті [10, с. 152–153; 11, с. 215–217].

№	Назва волості	Середня кількість голів молочної худоби на одне господарство	
		1886 р.	1912 р.
1.	Пришибська волость	2,8	4
2.	Ейгенфельдська волость	2,4	3,9
3.	Середній показник по повіту	1,2	1,6

Відповідно до наведених даних, забезпеченість молочною худобою в усіх групах німецьких господарств була значно вищою, ніж аналогічні загальні показники по повіту (які охоплювали й дані по німецьких колоніях).

У листі обласного фахівця з тваринництва губернському земському зоотехнікові при Катеринославській губернській земській управі від 10.02.1914 р. зокрема підкреслювалося, що так звана червона німецька худоба є єдиною молочною породою, яка добре пристосувалася до місцевих умов Півдня Росії й була визнана місцевим населенням [19, арк. 14–15].

Тривалий час у колоністських господарствах приділялася значна увага розведенню тонкорунних овець. Формування цієї галузі скотарства на Півдні України пов'язане з початком ХІХ сторіччя, коли перші екземпляри цієї породи були завезені сюди з Іспанії та Німеччини. Незабаром тонкорунне вівчарство поширилося по всіх регіонах. Німецькі колоністські господарства не стали винятком. Дослідники того часу відмічали, що розведення тонкорунних овець було для німецьких колоністів звичною справою, від якої вони отримували значний прибуток [4, арк. 9–15].

**РОЗВИТОК СКОТАРСТВА В АГРАРНОМУ ГОСПОДАРСТВІ НІМЦІВ І МЕНОНІТІВ ТАВРІЙСЬКОЇ
ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Ситуація почала змінюватися з середини 60-х років ХІХ сторіччя, коли в зв'язку зі зростанням ціни на хліб і падінням її на вовну, скотарство загалом і тонкорунне вівчарство зокрема, почало поступатися землеробству. Наприклад, у Таврійській губернії зростання чисельності поголів'я тонкорунних овець тривало приблизно до середини 60-х років ХІХ ст. Свого максимуму воно досягло в 1866 році – 2. 360. 000 голів. Згодом їх кількість почала швидко скорочуватися. У 1880 році кількість поголів'я скоротилася до 1. 382. 000 (тобто майже вдвічі) [7, с. 45–47].

Тонкорунне вівчарство – пріоритетна галузь тогочасних великих приватних господарств, які мали значно кращі можливості для розвитку скотарства та збереження його прибутковості. Навіть внутрішня структура таких господарств істотно відрізнялася від звичайних колоністських господарств. Найчастіше переважна більшість землі в них відводилася під вигони, що уможливило утримування значного поголів'я худоби (насамперед, тонкорунних овець), а орні землі становили лише незначний відсоток від їх загальної площі [2, арк. 13–15; 15, с. 29,45,71].

На відміну від великих приватних господарств, у більшості німецьких колоній того часу розведення тонкорунних овець майже припинилося. Наприклад, у колоніях Гнадельфельдської та Гальбштадської волості на 1904 р. їх нараховувалося всього 52 голови [17, с. 70–71].

Але й тут були винятки. Так, у північних повітах Таврійської губернії, зокрема в декількох колоніях Нейгофнунзької волості Бердянського повіту, і на початку ХХ ст. збереглася відносно велика кількість поголів'я цих овець [16, с. 64–65].

Основним продуктом тонкорунного вівчарства була вовна. У Таврійській губернії розводили декілька типів мериносних овець: так званих легких (електораль) і важких (негритті), які мали більш густу та грубу вовну. Однією з найбільш поширених порід у німецьких господарствах була «іспанка» («шпанка»), яка за своїми характеристиками вовни наближалася до типу «негритті». У 60-х рр. ХІХ ст. з'явилися нові породи мериносів («Чорноморська», «Феліберівська» та ін.), які вирізнялися високою продуктивністю. Вона становила, у середньому, близько 9–12 фунтів вовни з однієї вівці. Характерно, що ціна на вовну з 70-х рр. ХІХ ст. до початку ХХ ст. майже не зросла й становила, у середньому, 9–10 карбованців за один пуд [4, арк. 22–25].

Окрім мериносів, німці розводили прості породи овець. Загальне їх поголів'я в німецьких колоніях було відносно невеликим, а сама ця галузь скотарства розвинена значно менше, ніж у інших груп населення Півдня України. Але й тут мали місце певні регіональні відмінності. Наприклад, у меноністських поселеннях Бердянського повіту на початку ХХ ст. ще збереглося досить велике поголів'я овець, тоді як у їхніх сусідів, німецьких колоністів Мелітопольського повіту, цей показник скоротився до мінімуму. Як приклад, наводимо цифри по окремих групах колоній цього регіону на початку ХХ століття, порівнявши їх з аналогічними даними за 1886–1887 рр. (Таблиця 6).

Таблиця 6. Дані про середню кількість голів овець на одне господарство у колоніях Мелітопольського та Бердянського повітів [9, с. 42–43; 10 с. 202; 15, с. 210–215; 17, с. 70–71].

Назва груп колоній	Середня кількість голів овець на одне господарство	
	1886 р.	1912 р.
Колонії Мелітопольського повіту	4,7	0,04
Колонії Бердянського повіту	9	4,5

Крім овець, німці розводили досить багато свиней для своїх потреб, що значною мірою зумовлювалося їх національними традиціями. Кількість цих тварин у колістських господарствах істотно перевищувала чисельність їх в господарствах місцевих селян. Дореволюційні автори у своїх дослідженнях неодноразово наголошували на загальному високому рівні розвитку свинарства в німецькомовних поселеннях всього Півдня України [14, с. 116]. Підтвердженням цього слугують наведені нижче статистичні дані про стан цієї галузі скотарства в колоністських господарствах, порівняно з іншими групами населення на території Бердянського й Мелітопольського повітів Таврійської губернії за 1886–1887 роки (Таблиця 7).

Таблиця 7. Дані про розвиток свинарства в деяких повітах Таврійської губернії [9, с. 173; 15, с. 145].

Назва повіту	Середня кількість свиней на одне господарство		Середня кількість свиней на душу населення	
	Колоністи	Селяни	Колоністи	Селяни
Бердянський	2,6	1	0,5	0,15
Мелітопольський	3,8	1,9	0,6	0,3

Отже, як переконаємося, за загальними кількісними показниками в цій галузі тваринництва німецькі колоністи також значно випереджали інші категорії селян.

Важливим чинником розвитку тваринництва була забезпеченість кормами. У середині ХІХ ст. це не було проблемою в німецьких колоніях, де значна частина земель відводилася під пасовища. Але у зв'язку з розвитком землеробства, площі пасовищ неухильно скорочувалися. Якщо в середині 60-х років ХІХ ст. у Таврійській губернії, наприклад, вони становили, у середньому, 45–50% від загальної площі, то в середині 80-х років ХІХ ст. цей показник становив уже 25–30% [9, с. 173; 14, с. 66]. На початку ХХ ст. розміри пасовищ і сіножатей значно скоротилися. Наприклад, у колоніях Пришибської та Ейгенфельдської волостей ці цифри на 1912 р. становили 16,3% та 19,7% відповідно [10, с. 106–107, 343–347, 358–359].

Така ситуація обмежувала можливості розвитку скотарства, про що свідчить утворення керованої системи випасання худоби. Однобічний розвиток колоністських господарств убик землеробства призводив

до поступового зменшення площі земель, що використовувалися для випасу худоби, і водночас збільшував її кількість на кожну десятину пасовищ. Завдяки великим розмірам своїх наділів, німці мали можливість виділяти для цих цілей значно більше землі, ніж інші групи населення. Прикладом цього може слугувати ситуація в Олександрівському повіті Катеринославської губернії на початку ХХ ст., де на одну голову великої рогатої худоби припадала 1,1 десятини землі, тоді як у державних і викупних селян ця цифра становила 0,5 та 0,2 десятини землі відповідно (тобто вдвічі й у п'ятеро менше) [3, арк. 83].

Наведені приклади ще раз підтверджують той факт, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття скотарство для німців було на другому місці, порівняно із землеробством. Проте за багатьма важливими показниками скотарство зберігало свою провідну роль, безпосередньо впливаючи на розвиток цієї сільськогосподарської галузі в регіоні. Економіка німецьких колоній із самого початку мала яскраво виражений аграрний характер. Її основою було землеробство й скотарство. Співвідношення між ними в структурі німецьких господарств із плином часу змінювалося, що залежало від кон'юнктури ринку. Статистичні дані свідчать про те, що до 60-х рр. ХІХ ст. найбільш важливою та прибутковою галуззю сільського господарства колоністів було скотарство, і, насамперед, тонкорунне вівчарство, поширене на території всього регіону. У зв'язку з підвищенням цін на зернові культури, у німецьких поселеннях на Півдні України зросло значення землеробства, яке з цього часу поступово стає основою економічного розвитку. Зміна потреб ринку фактично призвела до повної перебудови внутрішньої структури господарств німців і менонітів. Відтепер вона була переорієнтована на товарне виробництво зернових культур. Порівняно з землеробством, скотарство в цей час поступово відходило на другий план, про що свідчать опрацьовані документи. Більш-менш важливу роль воно продовжувало відігравати лише в окремих приватних господарствах і деяких колоніях регіону, де зберігся досить значний відсоток овець. Згідно з наведеними в роботі статистичними даними, у більшості німецьких колоній роль скотарства зводилася переважно до забезпечення внутрішніх потреб господарств колоністів, зокрема тягловою худобою. Забезпеченість худобою німців загалом була значно кращою, ніж у інших групах населення регіону. Певною заслугою німців слід вважати виведення ними нових порід худоби, якими користувалося й місцеве населення.

Джерела та література:

1. Белікова М. В. Напрямок розвитку та внесок менонітів в економічну інфраструктуру Південної України / М. В. Белікова // Молочни – 2004 : Меноніти і їх сусіди (1804–2004 рр.) : матеріали Міжнародної наукової конференції (Запоріжжя, 2 – 4 червня 2004 р.). – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – С.18–20.
2. ДААРК (Державний архів автономної республіки Крим). – Ф. 81. – Оп 1. – Спр. 719. – 989 арк.
3. ДАЗО (Державний архів Запорізької області) – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 243. – 107 арк.
4. ДАХО (Державний архів Херсонської області) – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 1. – 154 арк.
5. Захарченко Т. К. Особенности основания, адаптации и развития немецких и меннонитских колоний Бердянского уезда / Т. К. Захарченко // Вопросы германской истории. – Днепропетровск : ДДУ, 2003. – С. 75–84.
6. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
7. Календарь и памятная книга Таврической губернии на 1893 год. – Симферополь : Издательство Таврического губернского статистического комитета, 1893. – 250 с.
8. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / [сост. К. Вернер и С. Харизоменов]. – Ч. 1. – Отд. 1. – М., 1887. – 128+131+51 с.
9. Материалы статистических исследований селений Мелитопольского уезда 1885–1886 гг. – Симферополь, 1887. – 254 с.
10. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. – Симферополь, 1915. – 996 с.
11. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. – Вып. 1 : Сведения о крестьянских поселениях, скотоводстве, землевладении и землепользовании. – Симферополь, 1915. – 667 с.
12. Алексеенко С. К. Краткий очерк сельского хозяйства и земско-агрономической деятельности в Бердянском уезде / С. К. Алексеенко. – Бердянск : Типография Едигера, 1910. – 50 с.
13. Отчёт Бердянской Уездной Земской Управы по сельскому хозяйству Бердянского уезда за 1899 год. – Бердянск : Типография Едигера, 1899. – 58 с.
14. Памятная книжка Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / [под ред. секретаря статистического комитета К. В. Ханацкого]. – Вып. 1. – Симферополь, 1867. – 519 с.
15. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. – Т. V. – Симферополь, 1887. – 642 с.
16. Сборник по основной статистике. Подворная перепись Бердянского узда. – Выпуск.1. – Симферополь : Статистическое Бюро Таврической губернии, 1909. – 1143 с.
17. Сборник по основной статистике. Оценочная часть. Бердянский уезд. – Выпуск 2. – Симферополь : Статистическое Бюро губернского земства, 1909. – 151 с.
18. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть 1 и 2 / А. Скальковский. – Одесса : Типография Францова, 1853. – 522 с.
19. ЦДАК України м. Києва (Центральний державний історичний архів України міста Києва). – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2163. – 91 арк.